

BINÄR SPRÅKVÅRD

Konventionerna för skrivning av sammansatta ord har varit ytterst växlande i äldre svenska. Men under hela 1900-talet har vi haft regeln att sammansatta ord ska skrivas som ett ord. Det förefaller som stavningen *tvär led* i stället för *tvärled* varit okänd under större delen av 1900-talet. I 50- och 60-talets läroböcker i modersmålet nämndes feltypen över huvud taget inte, inte heller i de vanligaste handböckerna i språkriktighet. Och i Skolöverstyrelsens standardiserade rättningsmarkeringar för skoluppsatser från samma tid finns varken krumelur eller förkortning för felet. Det dröjde till slutet på 60-talet innan feltypen började uppmärksammas på allvar, men sedan har det gått fort. Under 70-talet seglade den upp som etta bland skrivfel i skolan.

Det anmärkningsvärda i denna nyhet är att den avlägsnar skriften från talet genom att den skapar en distinktion som vi inte kan åstadkomma muntligt. Skriftens samman-skrivning av rotmorfem svarar ju mot talets betoning och accent. Dessutom finns det klara morfologiska signaler om vad som är sammansättning och vad som är fras:

Fras

en sjuk syster
flera sjuka systrar

Sammansättning

en sjuksyster
flera sjuksystrar

Man kan alltså inte skylla felet på att skribenterna inte kan göra några för skriftspråket säregna distinktioner. Det är inte någon tvekan om att svenskar i alla åldrar har en klar känsla för vad som är ett sammansatt ord och vad som är fras. Ingen med svenska som modersmål använder fel accent eller kongruensböjer mitt i sammansättning.

Det har kommit många förklaringar till särskrivningar, och de sveper över allt från handstilsvård till metafysik och politik. Vi börjar med de yvigaste förklaringarna. Några tycker att särskrivningsboomen i tid på ett misstänkt sätt sammanfaller med grundskolans genomförande, och andra ser tillväxten av sammansatta ord som man kan göra fel på som en civilisationens förbannelse. Förr klarade sig enkla, rejäla människor med enkla, rejäla ord som *plog*, *ax*, *svärd*, *nål* och *tråd*. Det är först i vår onda tid vi drabbats av sammansättningar som *bankrån*, *sprutnarkoman*, *gatu-våld* och *särskrivning*. Skolan har alltså breddat sitt elevunderlag samtidigt som samhället blivit alltmer komplicerat och därmed fått ett mer utbyggt och mer svårhanterligt ordförråd. Sådana förklaringar är svåra att värdera, och de hamnar sällan på pränt.

En vanligare men uppenbart otillfredsställande förklaring är engelskt inflytande. Den största särskrivande gruppen, nämligen grundskoleelever, är knappast de som är mest mottagliga för inflytande från engelsk text. Men visst kommer en del särskrivningar av typen *blåtand applikationer* översättningsvägen. Det är heller inte sannolikt att lågstadiet-böckernas bindestreck i sammansatta ord, t.ex. *rodd-båt*, kan ha haft någon större inverkan. Dessa bindestreck har funnits under hela 1900-talet och inte haft någon effekt förrän under 60-talet. Det är också tveksamt om slarv vid hand-

skrift kan vara orsaken, för felet delar systematiskt ord i sammansättningsfogen och inte någon annanstans. Samma skäl gör att den nya handstil som introducerades i svenska skolor i början av 70-talet, en halvtextande stil utan bindningstvang mellan alla bokstäver, knappast kan vara annat än en bidragande orsak. Man har också sökt förklaringen i att elever stannar upp mitt i ett ord för att sätta ut diakritiska tecken och sedan fortsätter med ett mellanrum, t.ex. *sno*, *snö*, *snö bollar*. Å andra sidan träffar felet många ord där det inte behövs några diakritiska tecken i förleden. Och man särskriver inte gärna *sö derort* utan snarare *söder ort*.

Det finns två ambitiösare undersökningar av särskrivningar. I båda ser man en tendens att det framför allt är semantiskt tunga förleder som särskrivs. Substantiviska förleder särskrivs hellre än andra ordklasser och flerstaviga förleder hellre än enstaviga, och lexikaliserade sammansättningar löper mindre risk för särskrivning än produktiva. Sammanfattningsvis: ju större självständighet förleden har, desto större risk för särskrivning. Ett exempel:

handbalsam
handslag
handlag

Hand ingår i alla tre orden men det är egentligen bara det första exemplet där man kan vara säker på att det verkligen handlar om händer. Ett *handslag* kan vara en ingången affär, och *handlag* betyder helt enkelt skicklighet, inte nödvändigtvis med händerna. Man kan säga att *hand* har en mycket tydligare roll och större självständighet i det första ordet, och det är också större sannolikhet att det ordet skulle särskrivs: *hand balsam*.

Enligt min uppfattning kan det inte vara fråga om något annat än ett behov av fler steg än en antingen/eller-regel. Det räcker inte med att skilja på ord och icke-ord, utan man vill också kunna markera ett morfem som tungviktigare än vanligt förled.

Särskrivningar är, som sagt, inte vilket fel som helst utan tvärtom det vanligaste skrivfelet. De svarar alltså mot hundratusentals svenskars, framför allt svenska elevers, spontana språkkänsla. Skolan arbetar energiskt på att motverka feltypen, men vi ser särskrivna ord även i många texter som skrivits av vuxna. Typen är alltså både vanlig, utbredd och svårutrotad.

Hittills har inte en enda språkvare framträtt till försvar för särskrivningarna. De hänvisar till mängden av möjliga missförstånd och, framför allt, på att skriftens ordbegrepp luckras upp. De vill ha en perfekt harmoni mellan uppslagsorden i en ordbok och fördelningen av mellanslag i text. Det tycks inte heller finnas några smarta speciallösningar för proffsskribenterna; proffsen tycks helt enkelt inte känna något behov av att gå utanför den binära ordningen.

Det finns visserligen mängder av roliga exempel på fel-

aktig särskrivning: *kassa apparater, rök fritt (!), lever pastejen (?), skär maskin, tvär förbindelse, kort köp, snabb matning*. I själva verket tycks de flesta vara skrivbordskonstruktioner, och risken för riktiga missförstånd torde vara liten. Språkvårdarnas missnöje har nog sin grund i systemförsvar: ett ord – ett mellanslag.

Unga och oerfarna skribenter har svårt att klara sig med binära regler för vad som är stycke, ord, mening respektive icke-stycke, sammansättningsled och fras. De vill vara mer nyanserade och griper efter fler skalsteg. Att tro sig förstå drivkrafterna bakom de nya skribentvanorna är dock inte detsamma som att acceptera och tillåta.

Det finns mängder av praktiska skäl mot de nya bruken, inte minst behovet av att få datorer att känna igen viktiga språkliga enheter som ord, meningar och stycken. Men det

är också en fråga om stora och viktiga traditionsbrott som allvarligt förändrar textens karaktär.

Om man antar att strävan mot nyansering är drivkraften slipper man dock ifrån en alltigenom negativ hållning till språkbruket. Det är ju inte torftighet som ligger bakom utan tvärtom en vilja att tänja regler som uppfattas som för trånga. Det ger också en pedagogisk öppning. Utmaningen blir att visa elever och andra osäkra skribenter vad som kan åstadkommas inom regelverkets ram.

Lars Melin

binär = som avser ett av två möjliga värden

rotmorfem = minsta betydelsebärande enhet i språket vilken ensam kan utgöra ett ord

semantisk = som avser betydelsen hos språkliga uttryck

Uppgifter till texten BINÄR SPRÅKVÅRD

1. Vad avses med uttrycket "binär språkvård"?

- A Språkvård som tar hänsyn till att olika skribenter kan ha olika behov.
- B Språkvård som kan tillämpas vid datorbaserad språkgranskning.
- C Språkvård som definierar skrivsätt som antingen rätt eller fel.
- D Språkvård som riktar sig till oerfarna snarare än till erfarna skribenter.

2. Fenomenet med särskrivningar har getts många förklaringar. Vad lyfter textförfattaren fram som den troligaste huvudorsaken?

- A Inflytande från engelskan via översättningar.
- B Införandet av den nya handstil där bokstäverna inte alltid måste sammanbindas.
- C En vilja att ge särskild betoning åt vissa ordled.
- D Det alltmer komplicerade samhällets krav på skriftspråket.

3. Hur betraktar textförfattaren felaktiga särskrivningar?

- A Som ett relativt nytt men vanligt skrivfel som trots allt har liten betydelse för textförståelsen.
- B Som ett växande språkligt problem som får negativa konsekvenser framför allt för skolundervisningen i svenska.
- C Som ett tydligt tecken på en pågående språkförändring som uppstått till följd av alltför tånjbara regler.
- D Som ett ganska oförargligt inslag i en allmän utveckling som tycks knyta tal- och skriftspråk närmare varandra.

4. Vilket förhållande råder enligt textförfattaren mellan särskrivningarna och det som avses med uttrycket "binär språkvård"?

- A Särskrivningarna visar att den binära språkvården fyller sin funktion.
- B Särskrivningarna tyder på att den binära språkvården är otillräcklig.
- C Särskrivningarna sker i enlighet med den binära språkvårdens regler.
- D Särskrivningarna har förändrat den binära språkvården.

LÄKEMEDEL MOT NARKOTIKABEROENDE

SBU, Statens beredning för medicinsk utvärdering, har granskat sammanlagt 143 randomiserade, kontrollerade studier av farmakologisk behandling mot narkotikaberoende. Ungefär hälften av studierna gällde underhållsbehandling vid opiatmissbruk. De viktigaste effektmåten i dessa studier var missbruk och kvarstannande i behandling.

SBU:s granskning avslöjar stora kunskapsluckor vad gäller farmakologisk behandling av olika former av missbruk. För cannabis- och amfetaminberoende saknas randomiserade kontrollerade studier. Däremot har 40 studier av farmakologisk behandling vid kokainberoende granskats. I dessa har framför allt tre läkemedel studerats men inget har visat sig verksamt.

Farmakologisk behandling mot heroinberoende kan sägas ske enligt två principer. Antingen med hjälp av opiatliknande substanser, så kallade agonister som till exempel metadon, eller med antagonister som naltrexon. Agonisten metadon binder till opiatreceptorerna men ger ett långsammare tillslag och mindre euforiserande effekt än heroin. Om personen tar heroin är receptorn redan upptagen och effekten av heroinet uteblir. Minskad abstinens gör att metadonpatienten har lättare att ta till sig psykosocial behandling.

Även antagonisterna binder till opiatreceptorerna men utan att ge upphov till någon eufori vilket gör att preparaten, i det här fallet naltrexon, inte är attraktiva i missbrukshänsende.

Buprenorfin (subutex) är en partiell agonist och kombinerar i viss mån agonisternas och antagonisternas egenskaper.

Av 70 studier kring underhållsbehandling, med sammanlagt nästan 8 000 individer, är det endast ett fåtal – en metadonstudie, en buprenorfinstudie och åtta naltrexonstudier – som jämfört aktiv substans med placebo. I de flesta av studierna har jämförelsen gällt olika aktiva substanser, olika doser av samma substans eller andra olikheter i behandlingen, till exempel öppen mot slutna vård.

SBU anser likväl att metadon är en väldokumenterad behandling med positiva effekter som minskat missbruk och ökat kvarstannande i behandling. Flera metadonstudier har också visat minskad kriminalitet och minskad HIV-smitta.

Hösten 1999 godkände Läkemedelsverket buprenorfin (subutex) för användning vid opiatberoende. Subutex anses ha lägre missbrukspotential och mindre risk för överdos. Verknings tiden är längre än metadonets, vilket innebär att medlet inte behöver tas varje dag. Effekten av subutex är enligt SBU fullt jämförbar med metadon både vad gäller minskat missbruk och kvarstannande i behandling.

Naltrexon, som i Sverige endast är registrerat för behandling av alkoholberoende, används i andra länder för att behandla opiatmissbruk. Den granskade forskningen visar att naltrexon är bättre än placebo både när det gäller minska missbruket och öka kvarstannandet i behandling. Ändå finns en hel del kliniska erfarenheter av naltrexon som mindre framgångsrikt vid opiatbehandling.

– Ett problem med naltrexon kan vara att det kräver motiverade patienter, eftersom preparatet saknar agonistverkan. Detta medför att abstinenssymtomen blir mer framträdande och risken för sviktande följsamhet och återfall ökar, säger Björn Axel Johansson, forskare vid institutionen för klinisk alkoholforskning vid universitetssjukhuset MAS i Malmö. En framtida möjlighet skulle kunna vara att ge naltrexon i depåform, till exempel som injektion varannan vecka. Försök pågår men några forskningsresultat föreligger ännu ej.

Björn Axel Johansson kan tänka sig att en målgrupp för naltrexonbehandling i kombination med strukturerad psykosocial intervention skulle kunna vara yngre narkomaner tidigt i missbrukskarriären.

– Socialt utslagna narkomaner med klen nätverk har sannolikt svårare att kompensera för heroinsuget och då kanske naltrexon inte är det bästa preparatet. Här bör man kanske i första hand tänka på agonistbehandling.

– En fördel med naltrexon är att det inte är beroendeframkallande.

Förutom underhållsbehandling har SBU även granskat forskning kring abstinensbehandling i samband med heroinavgiftning, som inte är en behandling av beroendet i sig men ofta första steget mot någon annan och längre intervention. Abstinensbehandling kan också vara det avslutande steget i en längre tids metadonbehandling.

Heroinberoende kännetecknas bland annat av kraftiga abstinensreaktioner som kan vara upp till 14 dagar. Abstinensen brukar sätta in fyra till sex timmar efter sista heroindosen. Andra dygnet är besvären ofta som svårast.

Abstinensbehandlingen kan indelas i tre grupper: långsam, snabb och ultrasnabb. Vid den långsamma behandlingen ger man antingen så kallade antiadrenerga preparat som hämmar frisättningen av noradrenalin, den signalsubstans som bidrar till många av abstinenssymtomen, eller opiatliknande substanser som metadon, där principen bygger på korstolerans. Klonidin är en antiadrenerg substans som påverkar noradrenalinomsättningen. I kliniken används läkemedlet även för att behandla högt blodtryck. Både de antiadrenerga och de opiatliknande substanserna är effektivare än placebo. Subutex visar likvärdiga positiva effekter som metadon och klonidin.

Vid valet av preparat bör man, enligt SBU, beakta att de noradrenalinhämmande substanserna, som inte är beroendeskapande, är förknippade med en viss risk för allvarliga blodtrycksfall samtidigt som de opiatliknande preparaten metadon och subutex har en beroendepotential.

Genom att kombinera klonidin med naltrexon kan abstinensbehandlingen förkortas. Det sker till priset av en initialt försvårad abstinens, som sannolikt kräver motiverade patienter. En fördel med metoden är att patienten efter avgiftningen kan fortsätta med naltrexon som farmakologisk återfallsprevention.

Den ultrasnabba avgiftningen sker med hjälp av klonidin och naltrexon under narkos eller sedering. Det är en dyr

och riskabel metod som ej tillämpas i Sverige, men som har ett visst forskningsstöd. Det rör sig dock om små studier behäftade med metodproblem. SBU:s bedömning är att det eventuellt är en metod som kan lämpa sig för patienter med stor oro inför abstinensbehandlingen eller som misslyckats med tidigare behandlingar.

Staffan Hasselgren

receptor = mottagare på cellytor för signalsubstanser och läkemedel

eufori = stark känsla av upprymdhet

placebo = preparat som skenbart är ett läkemedel men som i realiteten inte har någon medicinsk verkan

Uppgifter till texten

LÄKEMEDEL MOT NARKOTIKABEROENDE

5. **Vilka behandlingar mot narkotikaberoende har, enligt de studier som nämns i texten, visat sig ha bekräftad effekt?**

- A Flertalet behandlingar mot såväl heroin som kokain och amfetamin tycks vara verksamma.
- B Flera olika behandlingar mot heroin är verksamma, men endast enstaka kokainbehandlingar fungerar.
- C Endast behandlingar mot heroin har i varierande grad visat sig verksamma.
- D Endast någon enstaka behandling mot heroin har visat sig fungera, däremot de flesta mot kokain.

6. **Behandling med naltrexon kräver motiverade patienter, enligt Björn Axel Johansson. Vad är anledningen?**

- A Naltrexon har kraftiga medicinska biverkningar.
- B Behandling med naltrexon tar lång tid.
- C Naltrexon framkallar ingen eufori.
- D Frånvaro av naltrexon orsakar abstinens.

7. **Vilken av följande slutsatser om abstinensbehandling med läkemedel är mest rimlig att dra av textens resonemang?**

- A Ingen av de behandlingsmetoder som tillämpas i Sverige är fri från risker eller nackdelar.
- B Erfarenheter från andra länder har bildat mönster för den svenska behandlingens utformning.
- C Effektiviteten hos de metoder som används i svensk missbrukarvård är internationellt ifrågasatt.
- D Abstinensbehandling har av tradition låg prioritet i Sverige.

8. **Hur kan man utifrån texten bäst sammanfatta kunskapsläget i fråga om läkemedelsbehandling vid narkotikamissbruk?**

- A De kunskaper som finns omsätts sällan i praktisk behandling.
- B Området är väl utforskat men intresset ökar i de fall där andra behandlingsmetoder misslyckats.
- C Graden av kunskap varierar starkt beroende på vilken typ av narkotika behandlingen gäller.
- D Forskningen har kommit fram till oväntade resultat vilket ger ökade behandlingsmöjligheter.

GRODOR OCH FISKAR SOM VÄDERPROFETER

Genom att iaktta djurens beteenden har människor i alla tider ansett sig kunna förutsäga omslag i väderleken till köld, regn eller storm. Redan i Plinius d.ä. *Naturalis historia* återfinns många sådana tecken och märken hos djuren. I den svenska medeltida litteraturen finns också åtskilliga exempel. I Peder Månssons *Bondakonst* heter det att ”ropa fröerne meer än the äru vane roppa (...) thet merker storm”. Att grodor genom sina läten och beteenden anses förebåda oväder eller regn är en i Europa mycket spridd folklig föreställning.

Regenfrosch är enligt Jacob Grimm en benämning på grodor som visar sig före regn. Även i Norden är beteckningarna *regngroda* och *regnfro* kända, även om det kan vara översättningar från tyska arbeten, snarare än genuina folkliga benämningar. Som ett vädermärke har samerna – liksom sina nordiska grannar – observerat att när grodorna gick upp på torra kullar eller gräsplättar, då skulle det bli regn.

Man kan också påminna om att lövgrodan (*Hyla arborea*) i Skåne ibland hölls i fångenskap som ett slags väderspåman. Enligt lokalhistorikern Olof Cappelin (1932), som skildrat den folkliga kulturen på Österlen, höll man på 1800-talet i trakterna av Kivik i Skåne lövgrodor i glasburkar som ett slags väderprofeter. Det uppges att ägaren till en lövgroda tog en glasburk, lade en grästuva i botten, fyllde glaset till hälften med vatten och täckte alltsammans med en bit flanell. I grästorvan stack man en ställning av furuträ och satte ned grodan. Så länge den satt på ställningen förväntades gott väder, men om den gick ned i grästuvan skulle det bli en stor förändring i vädret och gick den djupt ner i vattnet kunde man vänta slask och regn.

Sedvänjan tycks ha varit känd på flera håll i Skåne under 1800-talet. Lundazoologen Sven Nilsson (1842) berättar i sin bok om Skandinavien fauna att eftersom hanarna ”... genom sitt skrik förkunna väderskifte, har man dem stundom i glas i vatten inne i sitt rum och underhåller dem med flugor. Till detta (...) duger således endast hannarna af minst 3 års ålder” och tillägger att han själv under ett par års tid haft en sådan lövgroda.

På kontinenten, där lövgrodan är så mycket vanligare än här, har det sedan gammalt ansetts att den var en god vädersiare och det var en utbredd tro att den genom sitt läte bebådade väderskiften. Enligt Konrad von Megenbergs *Buch der Natur* från omkring 1359 heter det att ”Das Fröschel hat die Art, dass es vorhin schreit, wenn ain Regen wil komen” (den lilla grodan har det sättet, att den i förväg skriker när ett regn förväntas komma). Ett talesätt från den tyska bondepraktikan lyder ”Wenn die Laubfrösche knarren, magst du auf Regen harren” (när lövgrodorna knarrar, har du regn att vänta). Det var ganska vanligt att man i Tyskland höll lövgrodan som en *Wetterfrosch* i glas för att förutsäga vädret.

Även i Danmark hände det att man på 1800-talet höll lövgrodor i en glasburk som väderprofeter på samma sätt som beskrivs från Kivik.

Ännu vid mitten av 1900-talet har lövgrodor sålts i stora mängder hos tyska zoohandlare som väderspåmän, rapporterar den tyske herpetologen Erhard Frommhold (1965) i en översikt över inhemska grod- och kräldjur. Som zoologen Robert von Lendenfeldt redan 1883 visade genom kontrollerade experiment är det emellertid inte mycket bevänt med denna egenskap.

I Tyskland har man använt sig av levande väderfiskar, nämligen slampiskare (*Misgurnus fossilis*). Walther Mitzka uppger (1940) att den hölls i behållare i hemmen för att spå väder. Några tyska lokala namn på slampiskaren är för övrigt *Wetterfisch*, *Wetterahl* och *Wettergrundel*. Den kände tyske zoologen Alfred Brehm skriver att slampiskaren tycks vara mycket mottaglig för förändringar i atmosfären: ”Om ett oväder hotar, blir han i högsta grad orolig, beger sig upp till ytan från sitt gyttjiga hem och simmar här omkring, synbarligen helt ängslig, ständigt snappande efter luft. Redan ett dygn innan ovädet kommer, bär han sig åt på detta sätt och bär alltså med full rätt namnet *Wetterfisch*. Troligtvis sammanhänger denna hans känsla för atmosfäriska förändringar med simblåsans egendomliga byggnad. Dennas fria ände ligger tätt intill huden och kan alltså lätt röna inflytande av förändringar i lufttrycket, vilka sedan genom de weberska benen fortplantas till innerörat, som härigenom i sin tur påverkas.”

”Vid stundande oväder blir fisken även på dagtid orolig, därav *Wetterfisch*”, bekräftar zoologerna Werner Ladiges och Dieter Vogt (1965).

Artens anspråkslöshet som akvariefisk gjorde också att den tidigare importerades även till Danmark och Sverige. Dess förmenta egenskap som väderfisk var känd i akvariekretsar och kanske var detta också en anledning till att den fick en viss popularitet. ”Slampiskaren är en förtjusande fisk som förekommer mycket i handeln hos oss”, skriver den danske zoologen C.V. Otterström (1914) strax före första världskriget. Den ansågs som en användbar *vejrprofet*, eftersom den blev orolig vid fallande lufttryck, heter det. Slampiskaren ”åtnjuter rykte som väderspåman, i det den blir orolig vid fallande lufttryck”, uppger C. H. Hedenström i en liten skrift om akvarieskötsel som utkom 1926. ”Den hålles gärna i akvarierna, mest på grund av sitt goda rykte som väderleksprofet. Vid annalkande oväder är den mycket orolig”, noterar en av den svenska akvarieskötselns förgrundsgestalter, Edvin Brorsson (1933).

Bruket av lövgrodor och slampiskare som väderleksspåmän kan ses som tidiga former av terrarie- och akvarieskötsel. De var mycket populära just för att man kunde hålla levande djur i fångenskap med allt det spännande och intressanta, inte minst för barnen, som det innebar. Lika lite som andra folkliga väderleksmärken har grodor eller andra djur varit några säkra tecken för att förutspå kommande väderlek. Sedvänjorna har som framgår ovan förekommit även i Sverige, men det handlar framför allt om kontinental vanor som letat sig hit. Lövgrodor kunde man fånga själv i Skåne, men slampiskare, som framför allt

hörde hemma i det tidiga 1900-talet då man ännu fick nöja sig med kallvattensakvarier, var något man var hänvisad till importdjur för.

Ingvar Svanberg

Uppgifter till texten

GRODOR OCH FISKAR SOM VÄDERPROFETER

9. Vad är det enligt texten som orsakar slampiskarens reaktioner? A Variationer i lufttrycket. B Elektriska laddningar i atmosfären. C Rörelser i det omgivande vattnet. D Tryckskillnader mellan vattenyta och botten.	11. Hur betraktar textförfattaren sammanfattningsvis de djur som förr i tiden användes för att spå väder? A Som svenska inslag i gamla kontinentala sedvänjor. B Som dåtida symboler för naturens mystiska och okända sidor. C Som uttryck för folklig skepsis inför vetenskapens förklaringar. D Som fantasieggande föregångare till vissa nutida husdjur.
10. Hur ställer sig textförfattaren till uppfattningen att grodor och fiskar skulle vara "väderprofeter"? A Han antyder att det är lika svårt att entydigt bekräfta uppfattningen som att avfärda den. B Han anför en mängd citat i syfte att styrka riktigheten i uppfattningen. C Han ser uppfattningen som ett uttryck för folktro som inte bestyrkts av vetenskapen. D Han skulle gärna vilja att uppfattningen vore korrekt men kan inte bevisa det.	12. Hur kan texten bäst karakteriseras? A Argumenterande B Redogörande C Spekulerande D Debatterande

DET MANGRANNA SÄLLSKAPET

”Det är den första kursen för nyanställda traineer på Primo AB. Ett femtontal traineer deltar i kursen. Den här gången är tre av dem kvinnor, vanligtvis är det cirka hälften. [...] Klockan 16.00 står vd-presentationer på schemat, vilket innebär att koncernens åtta bolagsdirektörer kortfattat ska berätta om sin verksamhet. [...] Direktörerna är åtta välklädda män i 40–60-årsåldern, alla i mörka kostymer och vita skjortor. Enda undantaget från den strikta klädseln är ett par röda strumpor med Musse Pigg på. Bäraren är en av de yngre direktörerna. Kursledaren Leif [...] börjar med att hälsa alla välkomna.

– Det är ett mangrant sällskap – vilket vi har diskuterat mycket. Ännu har vi ingen lösning på vad vi ska göra för att få fler kvinnor i ledningsgrupperna. [...]

Leif undrar om det finns några direkta frågor.

– Varför rekryterar ni kvinnliga traineer? frågar traineen Jesper med en glimt i ögat så fort ordet blir fritt.

– Va? utropar traineen Annika upprört. [...]

– Under de senaste tio åren har 55 % killar och 45 % tjejer rekryterats till traineeprogrammet. [...] Det är en brist på kvinnor på ledningsnivå, och det har fokuserats sedan några år. Problemet är att både bolaget och kvinnorna själva måste ställa upp för kvinnornas karriär. Det är en svår fråga. [...]

– Vi anställer flickor med goda betyg, som är både trevliga och paranta. Jag brukar säga att sedan jagas de av männen i företaget som försöker rycka in dem i familjelivet för att de ska ha dem för sig själva.

Efter denna inledning skrattar alla.”

Stycket ovan är ett utdrag ur inledningen till Ulla Erikssons avhandling *Det mangranna sällskapet. Om konstruktion av kön i företag* som lags fram vid företagsekonomiska institutionen, Göteborgs universitet. Grundfrågan som avhandlingen söker besvara är varför det finns så få kvinnliga chefer i svenskt näringsliv. Som framgår av inledningen finns det i många organisationer ett uttalat önskemål om att öka antalet kvinnor i ledande ställning. Argumenten är i allmänhet att det skulle vara positivt för organisationen. Det finns sällan något klart och artikulert motstånd, alla är för, och ändock ändras verkligheten sakta, om alls. Varför är det så?

Den metod som Eriksson väljer för att besvara frågan och belysa frågeställningen är att följa en grupp nyantagna trainees till ett program genomfört av ett internationellt storföretag verksamt i Sverige. Traineeprogrammen riktas oftast till relativt unga personer som nyligen lämnat universitet eller högskola. Så är fallet också för detta program. Under programmet växlar perioder på skolbänken med praktik i olika delar av företaget. Båda momenten syftar förutom till konkret och praktiskt lärande till att insocialisera de nya i företaget – att bli en del av företaget och omfatta dess värderingar. Samma syfte fyller de träffar som gruppen kallas till. Hela traineeperioden kan ses som en socialisationsprocess.

I avhandlingen får vi följa gruppen av trainees från det att de var på sin första intervju till dess att de tillträder sin första riktiga anställning. Eriksson har använt olika metoder, bland annat deltagande observation. Författaren väljer att tolka, och också delvis beskriva, det hela från ett kulturperspektiv och använder de från antropologin hämtade begreppen enkulturation och ackulturation. Det första innebär att ”människor lär sig en egen kultur” och det andra att ”lära sig en annan kultur”. Trainee-tiden kan ses som en ”rite de passage” som innehåller en separation (från student-tiden), en förvandling och en inkorporering. Det kan också, som i detta fall, finnas en ”liminal” fas, som utmärks av ett mitt-emellan-tillstånd präglad av osäkerhet för alla berörda.

Det är en utvald skara som börjar som trainees. Nästan 1 000 personer svarade på företagets annons, 80 kallades till en första intervju, 16 av dessa gick vidare till en andra och bland dessa utvaldes alltså tio, fem kvinnor och fem män. Författaren visar att intervjutillfällena är tydliga exempel på hur kön skapas i organisationer. Enbart kvinnor fick direkta frågor om familjeplaner inför framtiden. Det ”rätta” svaret visade sig vara en balansgång mellan karriärinriktning och familjeinriktning. De kvinnor som sade sig välja bort make och barn motsvarade inte förväntningarna. De var *för* karriärinriktade. En kompletterande tolkning är att de framstod som orealistiska. Men också på männen fanns det könsrelaterade förväntningar. De fick inte vara alltför stereotypt manliga, dvs. inte alltför dominerande, alltför självcentrerade, alltför framåt, alltför sportiga osv. Det förefaller, menar Eriksson, som att för litet femininitet och för mycket maskulinitet exkluderar kandidater.

Skillnaderna mellan kandidaterna och de accepterade trainees med avseende på kön är små. Något annat är väl heller inte att vänta. De har liknande utbildning, liknande familjebakgrund och är i samma ålder. Deras uttalade argument för att vända sig just till undersökningsföretaget är dock något olika. Männen hänvisar till det som ett bra första jobb i en framtida karriär och kvinnorna menar att företaget har en image med vilken de sympatiserar.

Under trainee-tiden känner sig personerna ibland frustrerade. De vill ”ge järnet” och visa vad de kan men tycker sig ibland bli hindrade av de stationära organisationsmedlemmarna. Tiden ger dem också utrymme för reflektion både över sig själva, över arbetet och över livet. Männen tycks under den tiden bli mera lika kvinnorna och inkludera också det privata i sina reflektioner inför framtiden. Genomgående tycks de bli ännu mera lika än de var från början.

Eriksson hade otur med sin grupp. Sju av de tio lämnade företaget under studiens gång. Det är den empiriska samhällsforskarens oblida öde att inte kunna regissera sina undersökningsobjekt. Eriksson använder dock detta faktum som ett underlag för sin analys och diskuterar bland annat varför individerna lämnar företaget respektive blir kvar. Förklaringarna ligger till stor del i att organisationens utveckling inte motsvarar, och förväntas motsvara, dessa unga män-

niskors ambitioner. De tre som stannar är alla kvinnor (vilket gör att avhandlingstiteln *Det mangranna sällskapet* blir tvetydig). De tre som stannar får bättre villkor än de flesta före dem. De som lämnar företaget gör det eftersom de tycker att det inte längre erbjuder dem sådana framtidsutsikter som de förväntade sig då de började. Mot slutet av perioden är det för flera av personerna uppenbart att de lika villkor för kvinnor och män som de ofta inledningsvis trodde fanns är en chimär. Villkoren och förväntningarna är olika: Mannen är den organisatoriska normen. Den normen reproduceras trots uttalade målsättningar om ökad kvinnlig rekrytering på ledande poster och en jämställd organisation. Eriksson sammanfattar de motsägelsefulla budskapen i en modell ”över budskap om kön i organisationer” i avhandlingens avslutande kapitel. På ena axeln finns budskap avseende kön som är bevarande kontra brytande. På den andra axeln finns dimensionen öppen kontra dold och på så sätt fås fyra grupper av budskap, ”uppenbara köns-

brytande” osv. Erikssons slutsats är att budskapen på den dolda nivån fortsätter alla, ledning såväl som trainees, kvinnor såväl som män, ”mangrant att reproducera”. Att det blir som det blir är alltså inte något som kan ”skyllas” på någon speciell grupp eller utpekad individ. Alla deltar aktivt i att skapa den bestående ordningen.

Det är som förhoppningsvis framgått en intressant avhandling som Eriksson skrivit. Mycket känns bekant – och något annat är naturligtvis inte möjligt. Att något företag skulle uppträda diametralt annorlunda än alla andra är inte tänkbart. Organisationer uppträder som alla andra organisationer. Erikssons metod att verkligen följa en grupp över flera år ger en ökad förståelse för den verklighet som avspeglar sig i statistikens siffror över sakernas tillstånd. Hennes grepp att använda antropologisk terminologi fungerar väl. Jag uppskattar mycket hennes sätt att under skrivandets och läsandets gång reflektera över sin egen metod.

Elisabeth Sundin

Uppgifter till texten

DET MANGRANNA SÄLLSKAPET

13. **Vilket av följande talesätt uttrycker vad Ulla Eriksson enligt texten fann beträffande urvalet till traineeplatserna?**

- A ”Lagom är bäst”
- B ”Övning ger färdighet”
- C ”Ärlighet varar längst”
- D ”Friskt vågat är hälften vunnet”

14. **En majoritet av traineerna lämnade sina platser under studiens gång. Hur hanterar Ulla Eriksson detta faktum, enligt textförfattaren?**

- A Hon noterar fenomenet men avstår från att dra några slutsatser av det.
- B Hon konstaterar att det oförutsedda är en inneboende del av forskningen.
- C Hon diskuterar och analyserar det inträffade inom ramen för sin undersökning.
- D Hon tolkar händelsen som ett tecken på att hennes undersökningsarbete påverkat de inblandade.

15. **Vilket av följande svar på frågan ”varför finns det så få kvinnliga chefer i svenskt näringsliv?” har starkast stöd i den refererade avhandlingen?**

- A Den svenska företagskulturen missgynnar nybörjare och unga människor.
- B Kvinnor väljer redan på förhand bort de karriärvägar som skulle innebära underordning gentemot männen.
- C Den manliga ordningen i företagen återskapas ständigt, även av kvinnorna själva.
- D Kvinnor byter oftast verksamhetsområde när de upptäcker att bilden av företaget inte stämmer med verkligheten.

16. **Vad är det textförfattaren främst uppskattar i Ulla Erikssons avhandling?**

- A Valet av forskningsmetod och den resonerande hållningen.
- B Intervjutekniken och det tydliga organisationsperspektivet.
- C Valet av undersökningsobjekt och avhandlingens slutsatser.
- D Statistikredovisningen och det feministiska perspektivet.

FORTSÄTT PÅ NÄSTA SIDA

LÄKARUTBILDNINGEN

Läkare och läkarutbildningens förmåga att beakta frågor om empati, etik, patientpsykologi, humanism och liknande aspekter har länge diskuterats och debatterats såväl internationellt och nationellt som inom Karolinska institutet. I en nyligen genomförd extern utvärdering av de svenska läkarutbildningarna betonades dessa faktorer, och det framhölls också att de varit eftersatta. Mot denna bakgrund genomfördes vid Karolinska institutet en enkätstudie. Nedan redovisas huvuddragen av resultaten.

Samtliga studenter som gick psykiatrikursen 1996 i Stockholm ombads att besvara ett frågeformulär i slutet av grundutbildningen. Formuläret innehöll frågor om i vilken utsträckning studenterna tyckte att psykiatrikursen och läkarutbildningen i stort samt läkarrollen kännetecknades av humanistiskt, psykologiskt, naturvetenskapligt och etiskt tänkande. Andra frågor rörde studenternas uppfattning om förebilder de mött och lärares sätt att bemöta studenterna.

Vidare ställdes en öppen fråga om hur studenterna ansåg att utbildningen påverkat deras personlighet. Frågan löd: "Hur har läkarutbildningen (i positiv och negativ bemärkelse) påverkat din personliga utveckling vad gäller exempelvis människosyn, självkännet, empati, etiskt förhållningssätt etc?" Av 330 studenter svarade 210 på enkäten, och 130 av dem svarade utförligt på den öppna frågan.

Svaren kan indelas i tre grupper på basis av var studenterna lade tyngdpunkten för den påverkan som skett på deras personlighetsutveckling. Denna påverkan tillskrevs faktorer såväl inom utbildningen (51 procent) och utanför (6 procent) som både inom och utanför utbildningen (22 procent). En del svar var alltför svåra att kategorisera (21 procent). Eftersom 73 procent av studenterna klart angav att personlighetspåverkande faktorer fanns inom utbildningen, är det angeläget för lärare att beakta sådana faktorer.

En översikt av empiriska studier av universitetsstudenters inläring har också visat att en viktig funktion hos lärare är att i konstruktiva dialoger med studenter kunna ifrågasätta studenternas grundläggande värderingar och synsätt. Andra studier har visat att lärarnas grad av intresse för studenternas inläring och resonemang – inte undervisningsformerna eller taveltekniken – väger tyngst i universitetsstudenters bedömningar av lärarinsatser. I vår undersökning kommenterade 10 procent spontant lärarnas bemötande, utan att detta efterfrågades i den öppna frågan.

Hela 68 procent av de 203 studenter som besvarade frågan "Anser du att du blivit sedd och hörd och fått hjälp att bearbeta omtumlande upplevelser?" svarade att detta skett i otillräcklig grad eller inte alls. Tidigare enkätstudier på Karolinska institutet har visat att studenterna anser sig bli bra bemötta under de första, prekliniska terminerna, men att detta tyvärr inte håller i sig under de kliniska studierna, med några få lysande undantag.

Psykologen och psykoterapeuten Ulla Holm betonar i sin definition av empati och sympati att empati handlar om att fånga upp och förstå en annan människas känslor, medan

sympati innebär att vara välvilligt inställd till någon. Hon framhåller att vanliga missuppfattningar, t.ex. att blanda ihop empati med överidentifikation, leder till farhågor att för mycket empati leder till utbrändhet.

Liknande oklarheter framkom i studenternas svar vad gäller definitioner av själva begreppen. Ibland framträdde också en osäkerhet kring vad som är "lagom nivå" när det gäller empatisk förmåga och engagemang i patientkontakterna. I flera kommentarer framkastades tanken att distansering och avtrubning är något man måste genomgå eller "ett pris man får betala".

Upplevelsen av att bli avtrubbad har dokumenterats ett antal gånger under de senaste decennierna, och på senare år har det förts en diskussion i Sverige kring läkarutbildningens avtrubbade effekter hos studenterna vad gäller empati och förmåga till helhetssyn. I vår studie berörde 21 av 130 (16 procent) studenter i essäsvaren upplevelser av minskad empati och avtrubning under utbildningen. I resterande essäsvår uttryckte 27 procent varierande grad av positiva upplevelser.

I essäsvaren efterfrågades studenterna handledning och ökade möjligheter till diskussion kring läkarrollen och egen utveckling under utbildningen.

Många studenter framförde att de diskuterade etiska frågor i kamratgruppen både inom och utanför utbildningen och med anhöriga, men sällan vid schemalagda tillfällen med lärare. Andra framhöll dock att de genomgått en positiv utveckling vad gäller etiska förhållningssätt, och att detta var en naturlig följd av de otaliga möten med nya människor/kulturer/miljöer som utbildningen medför.

Erfarenheter visar att enbart traditionella undervisningsformer inte räcker för att effektivt undervisa i medicinsk etik. Resultaten hänger också samman med mognaden och utvecklingen hos den enskilde studenten. I en longitudinell studie av läkarstuderande visades att studenternas förmåga att resonera kring moraliska/etiska frågor korrelerade med studenternas intresse för att etablera djupare interpersonella kontakter.

Studenter i grundutbildningen uttrycker önskemål om att bearbeta frågor om etik fortlöpande och kopplat till de egna kliniska erfarenheterna. En närliggande och ofta outnyttjad möjlighet är att personalen på en avdelning tillsammans med studenter analyserar hur etiska frågor kan lyftas fram och diskuteras.

Vi fann ganska många kommentarer där studenterna ansåg att de påverkats i riktning mot ökad öppenhet inför olika företeelser (23 procent av de 130 essäsvaren). Som orsaker nämndes bl.a. mötet med människor med olika bakgrund och förutsättningar socialt och ekonomiskt eller med vitt skilda värderingar och attityder.

Att en fjärdedel av de 130 studenterna spontant beskrev hur bredden i de erfarenheter de fått i utbildningen påverkat deras syn på mänskliga problem och läkarens möjligheter – oftast i positiv riktning – är glädjande. Samspelet mellan den enskilde studenten och de mångfasetterade mötena

med patienter, anhöriga och personal rymmer en stor potential till personlighetsutveckling. Ett sätt att stimulera denna utveckling är att regelbundet i undervisningen lyfta fram och bearbeta dessa upplevelser och erfarenheter.

Professor Gunnar Birgegård beskriver, utifrån exempel, situationer där läkare bemöter sina patienter på ett professionellt sätt och överför dessa exempel till motsvarande vanliga situationer i handledning och undervisning. När läkare i sina möten med patienter lyckas bemöta dem som individer, förstå deras situation, uppmuntra till frågor och reflektion, så kan de göra sammaledes med sina studenter.

Viktigt är att stimulera studenterna till reflektion över personlig utveckling. Därvidlag kan exempelvis skönlitteratur, filmer och rollspel användas som återkommande moment i utbildningen för att stärka studenternas förmåga till reflektion över mötet mellan patient och läkare. Vidare bör

studenterna ges återkoppling om kliniska färdigheter, läkarroll och personlig utveckling i form av utvecklingssamtal som kan baseras på loggböcker.

Sannolikt ger väl sammanhållna, längre inslag med övergripande och tydliga mål klarare signaler om ämnets relativa betydelse. Dessutom torde sådana mer omfattande inslag leda till djupare och mer varaktiga effekter på studenternas inläring och attityder. Utspridda och återkommande kortare inslag kan förhoppningsvis ha positiva effekter förutsatt att övriga kurser som studenterna kommer i kontakt med genomsyras av samma övergripande intentioner. Detta är dock frågor som närmare behöver studeras.

**Daniel Bruchfeld, Margaretha Bågedahl-Strindlund
och Dick Mårtenson**

Uppgifter till texten LÄKARUTBILDNINGEN

17. **Vad uttryckte en majoritet av de studenter som svarade på den beskrivna enkätens öppna fråga?**
- A Att de under utbildningens gång omprövat sin syn på läkaryrket.
- B Att de som helhet såg positivt på medicinens möjligheter.
- C Att de förändrats som personer till följd av läkarutbildningen.
- D Att de kände engagemang och öppenhet i förhållandet till patienter.
18. **Vilken slutsats är utifrån texten mest rimlig att dra när det gäller de tillfrågade studenterna och deras erfarenheter av etiska frågor inom läkarutbildningen?**
- A Resonemangen kring etiska frågor var alltför ytliga för att fungera utvecklande.
- B Lärdomarna i etiska frågor inhämtades främst på annat sätt än via lärarledd undervisning.
- C Undervisningen i etiska frågor var krävande framför allt för enskilda studenter.
- D Diskussionerna om etiska frågor gick sällan att överföra från undervisning till praktik.
19. **Vad i läkarutbildningen var de tillfrågade studenterna mest missnöjda med, enligt texten?**
- A Att deras åsikter och idéer så ofta ifrågasattes.
- B Att utrymmet för egen reflektion var så begränsat.
- C Att patientkontaktarna var så krävande.
- D Att lärarnas respons och stöd var så bristfälligt.
20. **Hur kan texten bäst karakteriseras?**
- A Målinriktad studie
- B Kritisk introduktion
- C Formell skrivelse
- D Tolkande redovisning